

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ «ҰМАЙ» МИФОНИМИ

А.Күзенбаева

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Түркітану мамандығының 1 курс студенті
Ғылыми жетекші: ф.ғ.к. Г.Кортабаева
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Түрксоy кафедрасы

Аннотация

Құдай-ана Ұмайдың көне түркілік діни сана сезімде алатын орны ерекше. «Ұмай» оними барша түркі халықтарына ортақ болғанымен, ол түркі тілдерінде түрлі формаларда кездеседі. Сол себепті де аталмыш еңбекте «Ұмайдың» түркі тілдерінде кездесетін түрлі формалары, Ұмайдың түркі мәдениеті мен тілдік бірліктерінде алатын орны қарастырылады.

Кілт сөздер: Ұмай, лингвомәдениеттану, түркі халықтары, оним

Аннотация

Образ богини Умай занимал важное место в религиозном сознании древних тюрков. Хотя «Умай» является общим для всех тюркских народов, он неравный в тюркских языках, то есть оним «Умай» встречается в разных формах. Вот поэтому в данной научной работе будут рассмотрены различные формы онима «Умай» на тюркских языках и роль «Умай» в культуре и лингвистических единицах тюркских народов.

Ключевые слова: Умай, лингвокультурология, тюркские народы, оним

Annotation

The image of the goddess Umai occupied an important place in the religious consciousness of the ancient Turks. Although “Umai” is common to all Turkic peoples, it is unequal in the Turkic languages, that is, “Umai” is found in different forms. That’s why in this scientific work will be considered the forms of the onim “Umai” in Turkic languages and the role of the onim “Umai” in the culture and linguistic units of the Turkic peoples.

Key words: Umay, linguoculturology, Turkic people, onym

Ұмай Тәңірінің бейнесі көне түркілердің діни сана сезімінде үлкен орын алған. Бұл Құдай ананың үш бөлімді түркілік пантеонда ерекше орынға ие болғандығын оның есімінің бірнеше мәрте руникалық мәтіндерде кездесуінен, сондай ақ қазіргі Сібір және Орта Азиядағы түркітілдес халықтардың дәстүрлі дүниетанымын зерттеу нәтижелерінен байқалады, атап айтқанда Barthold W. (1897); Radloff W. (1897); Мелиоранский П. (1899); Анохин А.В. (1924); Анохин А.В. (1929), Дыренкова Н.П. (1928), Каруновская Л.Э. (1935), Потапов Л.П. (1973), Абрамзон С.М. (1990); Баскаков Н.А. (1973), Алексеев Н.А. (1980); Алексеев Н.А. (1984); Валеев Ф.Т. (1980); Бутанаев В.Я. (1984), Бутанаев В.Я. (1986), Бутанаев В.Я. (1988), Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. (1988) еңбектері]. Сонымен қатар әлі күнге дейін зерттеушілер арасында көне түркілердің Ұмай бейнесін қандай бейнеде сипаттағаны жөнінде ортақ бір пікір жоқ.

Ұмай термині качин диалектінде Омай және Ымай деп айтылады, ал сағай диалектінде Ұмай және Ымай. Әдеби хакас тілінде Ымай формасы қолданылады.

Көне Тәңіршенің бейнесін және оның есімін қырғыз мұсылмандары исламда ерекше құрметтелетін әйел аттарымен байланыстырады: Фатима және Зухра (соңғысын айтқан кезде екеуін біріктіріп Батма Зуура немесе Сурра деп айтады).

Қырғыздардың көне діни культтарына Ұмай ана (Ұмай эне) культі де жатады. Бұл культті қарастырмас бұрын оның көп құрылымды түркілердің діни жүйесінің бір бөлшегі екендігін ескерген жөн. Бұл ұғымның зерттеу негіздері Л.Н. Гумилевке тиесілі.

Ұмай мен үңгірдің ара қатынасы бұрындары түрлі түркі халықтары үшін маңызды болғанға ұқсайды. Жергілікті тұрғындар Чар тауындағы (Нарын қаласының маңы) үңгірде Ұмай мекен етеді және оған қарапайым адам кіре алмайды деп сенген*. Сүлеймен тауы (Ош қаласы) бұрынғы кезден перзент сүйе алмай жүрген әйелдердің ем іздеп баратын жері болып табылады.

Үңгірге қатысты мұндай көзқарас Хакасия мен Бурятияда да қалыптасқан. Ұмай үңгірінде сакральді орталыққа сай барлық сипаттамалар бар. Алайда оның тауда болуы Ұмайдың хтоникалық кейіпкер екендігіне дәлел бола алмайды, себебі «тауда хтоникалық сипаттамалар болса да, онда аспанға дейін созылған жердегі орталық вертикальділік пікірі бар» [1, 82].

Ұмай ананың хакасша аты Ымай идже. Хакастардың пікірінше, ол адамдардың көзіне көрінбейді және үнемі аспанда ақ бұлттарың арасында сәбилердің дүниеге келуін, олардың аурудан аулақ болуын қадағалап отырады. Егер емізулі сәби құлап қалатын болса, оған ештеңе болмайды, себебі оны Ұмай ана қорғап жүреді деп сенген. Сондай ақ сәби ұйықтап жатқанда күлсе, Ұмай ана оны ойнатып жатыр, ал егер жылайтын болса, оны қорқытып жатыр деген сенім болған. Егер сәби жылайтын болса, Ымай иджені «хурай, хурай» деп тыныштандырып, Ұмай ана мейірлене түссін және қарнын тойдырсын леп сәбидің аузын маймен сылаған. Хакастардың сенуінше, Ұмай ана Ымай тасхыл тауындағы өзінің «қоймасында» сақтаулы сәби жандарының қорғаушысы болған. Ымай иджені ақ шашты, адамдарға жаны ашып тұратын мейірімді жасы үлкен әйел бейнесінде елестеткен. Бәлкім сол себепті де сағайлар оны Пай идже, яғни ауқатты, мейірімді ана немесе Улуг ах ине (Ұлы ақ ана) деп атаған болар [2, 93-105]. Ал түрік мифологиясында Ұмай Омаджи деген балаларды қорқытатын рух ретінде трансформацияланған.

Хакасияда Ұмай (Ымай) деп Тәңіршеден басқа сәбидің туғаннан бастап, жүргенге дейінгі жанын атаған. Сәбилердің нендей жағдайы болмасын бәрін Ұмай анамен байланыстырған. Егер сәби күлсе, оынмен Ұмай тілдесіп жатыр, егер жыласа, Ұмайдың қарауынсыз қалғанда оны зұлым рухтар қорқытып жатыр деген сенім болған. Сәбидің ауыруы Ұмайдың жоқ екендігінің нақты белгісі болған. Мұндай жағдайда сәбиді бақсыға (шаманға) апарған. Ол түрлі дәстүрлері арқылы сәбидің жанының зұлым күштер ұрлап кеткенін немесе оның орнында екенін анықтаған. Егер сәби жаны ұрланса, ол сәбидің өліміне әкеліп соғуы мүмкін еді.

Шорлар Ұмай ананы (Май иче) сәбилердің қорғаушысы деп құрметтеген, сонымен бірге балалардың ауруы мен өлімін Қара Ұмай деген зұлым күшпен байланыстырған. Шорлардың Ұмайға (Май иче) арнап жасайтын дәстүрлері мынадай: бесікке тағылатын кішкене садақ пен оқ, оқ қадалған (ер балалар үшін) немесе жебе қадалған (қыз балалар үшін) қайыңнан жасалған ойыншық, бесікке салып қоятын ағаш оқ. Телеуіттер Май энені аспаннан кемпірқосақ арқылы жеге түсіп, алтын садақпен балаларды қорғайтын күміс түстес шашы бар жас әйел бейнесінде елестеткен. Қырғыздар Ұмай энеге сәби туылғанда немесе ауырып қалғанда жолығатын болған. Құмандар Ұмай эне судан қорқады деп сенген (әйел бейнесіндегі от Құдайы секілді).

Отбасын қорғап жүретін рухтар мен күштер пантеонында сәбилердің қорғаушысы Ұмайдың немесе Ұмай иченің орны ерекше еді. Ұмай анаға табынушылық Саян Алтайдағы түркітілдес халықтар арасында кеңінен тараған, бұл сенім көне түркілік кезеңде пайда болғанға ұқсайды. Шорлардың дүниетанымы бойынша, Ұмай бір уақытта жоғарғы әлемде және жерде, сәбилердің жанында мекен етеді.

Мрастық шорлардың Ұмаймен қатысты басқа да дәстүрлері болған. Ол қоянның терісі төселген, оқ (ер балалар үшін) немесе жебе (қыз балалар үшін) қадалған, киіз үйдің қабырғасына бекітілген қайыңнан жасалған бесік. Сәбиді қорғайтын қарапайым бұйым ретінде бесіктің аяқ жағына қойылатын басы темір оқты қолданған.

Егер отбасында сәби ауырып қалса немесе өлетін болса, анасы бақсыны (шаманды) көмекке шақырған, ал бақсы жасырын түрде оған шүберектен «пала куду начах» деген қуыршақ тіктірген, ол дегеніміз сәбиге ұқсас кішкене баланың жаны. «Ұмай тытарга» деп аталатын бұл дәстүр жасырын түрде соңғы қайтыс болған сәбидің өліміне бір жыл болғанда қараңғы түнде жасалған. Шаманның айтуы бойынша, әйел адам өзенге бесікті лақтырып, сол бесікпен өліліре патшалығына Қара Ұмай да кетіп қалсын деп ырымдаған. Осы дәстүрді орындағанда әйел адам баласын ұстап тұрғандай қуыршақты көкірегіне жақын тұтқан.

Ұмай (Ымай, Майзне, Байана, Пайана) «биографиясын» көне түркілік дереккөздерден кездестіретін Тәңір болып табылады. Көне түркілік жазба ескерткіштерде оның аты жиі аталмаса да, үлкен маңызға ие болған. С.Г.Кляшторный Күлтегінге арналған жазба ескерткіште «Тәңір мен Ұмай атты қос Құдай жұбына арналған мифке сілтеме бар, ал жерде бұл жұптың баламасы қағанның жұбайымен құрған жұп» деп есептеген [3, 133]. Сәйкесінше, көне түркілік жазба ескерткіштерде аты аталатын Ұмай ана VII—VIII ғасырларда көктегі Тәңір мен жер су Құдайы *jar sub* пе қатар айтылады. Сол арқылы бізді көне замандағы ұрпақ жалғастыру дәстүрімен және күнге табынушылық дәстүрімен қаншалықты байланысты екендігімен таныстырады. Бұл қазіргі қырғыздардың көне түркі тайпаларымен және конфедерацияларымен тығыз байланысты екендігін, олардың арасында этногенетикалық байланыс бар екендігін дәлелдеуде көмекке келеді.

Күлтегінге арналған жазба ескерткіште П.М. Мелиоранскийдің аудармасы мен транскрипциясы арқылы берілген мынадай жолдар кездеседі: «Умај-тағ өгәм катун кутына інім күл-тагін әр ат болды»,

аудармасы: «Менің Ұмай секілді Ұлы мәртебелі анам катун үшін (қуанышқа орай) менің кіші інім Күлтегін оның жары атанды». Аудармаға П.М. Мелиоранский мынадай анықтама береді: «Аудармада мен „құт, бақыт“ сөздерін бір мәртебе деп түсіндім... грамматикалық тұрғыда „матери анамның қуанышына орай“ және т.б. деп аударуға да болатын еді, „Ұмай“ Алтайдағы шамандардың әлі күнге құрмет тұтатын Тәңірі (В. Радлов пен В. Вербицкийдің сөздері)».

Ұмайдың өзін антропоморфтық түрде ақ қайыңнан жасалған шаштары жылқының ақ жалынан жасалатын қуыршақтар (сағайларда қарасорадан жасалған), шүберектен жасалған садағы мен оғы бар қуыршақ (мысалы, качиндіктерде), сондай ақ ақ шүберек немесе қуыршақ сәбиі бар қайыңнан жасалған бесік (телеуіттерде немесе шорларда), бірге тігілген екі түлкі терісі немесе моншақтардың біріктірілген түрі (хакастардың басым көпшілігінде), ақ қоян терісі (қыпшақ тектес алтайлықтарда Дьайық Ұмай бейнеленген), кейде жай ғана садақ пен оқ сипатында (Хакасия маңайын мекендейтін шорлар сияқты) немесе бір ғана оқ бейнесінде (көптеген шорлардағы сияқты) де бейнеленген.

Алтайлықтарда фольклорлық өлең жолдары сақталған: **Суда, көлде суатты, Сурун тауда ойынды, Тарак басты Май ене.** Алтай тауының маңындағы қорған бейіттерінің кілемінде тарак басты Тәңір бейнеленген, бұл сол бейнеде Ұмайды көруімізге себеп болады [4].

Көне түркілік дәстүрді алтай түркілері жалғаған. Ол жоғарғы әлемнің (Аспан) Тәңірінің (Йайачы, Жайачы, Жайық) жұбайы ретінде сипатталады. Олардың қосылуы нәтижесінде жер бетінде тіршілік пайда болды. Алтайлық шамандардың дұғасына назар салсақ: **Өре тұрған құдайым – Йайачым. Кепке мени сылым пығарда Умай енеме** (Сен мені Ұмай анада көтеріп жүрген кезінде).

Аңыз әңгімелерге сенетін болсақ, кей үңгірлер мен тастарда Ұмай ана жерге түскендегі іздері сақталып қалған. Оны *Умай энеңдин тагы* (Ұмай ананың іздері) деп атайды. Қырғыз бақсылары мен әйел босандыратын емшілер тудыру кезінде және емдеу кезінде мына дұғаны айтып, Ұмай анаға жалынатын болған: *менин қолум эмес, Умай эненин колу* (менің қолым емес, Ұмай ананың қолы). Балаларды, тіпті үлкендерді бір сапарға аттандырғанда жасы үлкен әжелер былай деп ақ жол тілеген: *Умай энеге тапшырдым* (Ұмай анаға тапсырдым). Ерекше атап өтетін жайт Ұмай ананы жемісті және жеңісті, бақытты күндерде жиі еске алатын болған. Астық пен мал басы мол болған кезде былай деп айтатын болған: *Умай эненин эмчегинен сют ағат* (Ұмай ананың емшегінен сүт ағады).

Ұмай адамдардың ішкі жан дүниесіне еніп, соңғы деміне дейін сонда сақталатын қасиетті нұр шашқан Тәңір болған. Бұл шуақтар адамға өмірлік энергиясын сақтауға көмектескен. Нұр шуағы оны аспанмен байланыстырып, көктен оның ұлылығы үшін жерге түскен. Егер нұр сәулесі сөнсе, адам өліп қалатын болған.

Сәби туылған кезде Ұмай ер балалар үшін оқ, ал қыз балалар үшін жебе дайындап, қорғап жүрсін деп оларды бесікке салатын болған. Сәбилерді сондай ақ киімдеріне тағылған шашақ баулар да қорғап тұратын.

Шорлық Май ичеге арналған символдық бейне сәбидің бесігінің үстіне ілініп қойылатын ағаш оғы бар кішкене садақ.

Хакастарда сәбидің туылғанына жеті күн толғанда «Мейірімді Ұмай күні» «Ымай той» тойланатын болған. Сондай ақ Ұмайдың құрметіне ауылдың сол жағына көк шүберектен тігілген, бала ауырып қалған жағдайда ботқа арқылы тамақтандырылған қуыршақты ілу арқылы бейнелеген.

Бұларға қосымша ретінде мифоритуалды тәжірбиеде кездесетін Ұмай бейнесінің аспандық компонентіне дәлел болатын көптеген жайттарды айтып өтуге болады. Хакастар "хурут ымай" амулеті өзіне "ашық аспандағы" Тәңірді тартып тұрады деп сенген. Ұмай символы ретінде алтын, күміс түстем, ақ және жасыл түсіт жіптер қолданылған. Бұл жерде жіп тіршіліктің бастауы болып табылатын күн шуақтарын елестеткен. Якут дәстүріндегі жіпті күн нұры ретінде қолдану бедеулікке қарсы ем болуы әбден мүмкін.

Ұмайдың басты символы қанат (Саян Алтайдағы қазіргі түркі халықтары үшін Ұмай ертегідегі құс, ол ауада қалықтап жүреді, көктен түскен әдемі әйел, құс ана және т.б.; алайда бұл халықтардың түсінігіндегі құс тек ертегіде ғана бар, сол себепті Ұмайдың аспанда ұшып жүруі үшін қанаты болуы керек деген ой туындайды; Тань Шань қырғыздарында да "ұмай" – ауада қалықтап жүретін ертегідегі құс; хакастардың бір бөлігі Ұмайды сәбиге жан мен тән әкелетін ақ немесе көгілдір түсті құс ретінде елестеткен; Ұмайдың қанатты ұрпақ жалғастурушы құс ретінде сипатталуы Еуразия халықтарының түсінігіндегі дүниенің бір біріне қарама қарсы екі сферасымен (жоғарғы және төменгі әлем) байланысты болуында деп айта аламыз).

Ұмай, Умайя, Ымай, Май – аналықтың, өміршендіктің, ұрпақ жалғастыру мен мейірімділіктің ұштасқан көрінісі. Көне және қазіргі түркілердің діни санасында Ұмайдың жандануы тікелей сол уақыттарда оларға келіп жеткен діндермен байланысты (христиандық, буддизм және оның түрлері), ол зерттелуі енді ғана бастау алған ескі түркі мәдениетінің феномендерінің бірі.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Абрамзон С.М. Рождение и детство киргизского ребенка// Сб. МАЭ. – 1949. – Т. 12. – С. 82.
2. Бутанаев В.Я. Культ богини Умай у хакасов.// Этнография народов Сибири. Новосибирск: 1984. С. 93-105.
3. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках//Тюркологический сборник. 1977. – М., 1981. – С. 133.
4. <https://qamba.info/site/book/online/serikbl-qndybai-v>

